

Bevezetés a nyelvtudományba

Alaktan

Kálmán László

(volt MTA/ELTE Elméleti nyelvészet (volt kihelyezett) volt tanszék
kalman.laszlo@nytud.(volt mta.)hu

2020. október 7.

mitől nevezünk valamit szónak (szóalaknak)?

amit szó(alak)nak szoktunk nevezni...

- ... abban az elemek sorrendje szigorúan meg van határozva (nem lehet átrendezni, pl. *házamban*, de **házbanom*);
- ... abban az elemek kategóriája szigorúan meg van határozva (pl. *házamban*, *házamnál*, de **házamság*);
- ... nehéz a jelentése alapján meghatározni, hogy mi szó (erre később fogunk példákat látni)
- ... ha több elemből áll, akkor legalább az egyik elem általában önálló megnyilatkozásként is előfordul

a szó hétköznapi kategória, nyelvészeti (tudományos) meghatározása nincs.

a magyar szóalakok sajátosságai

- egyetlen „nagyon tartalmas” elem van bennük, kivéve az összetett szavakat
(ezt az egyetlen elemet úgy hívják, hogy **gyök**, angolul *root*)
- a szóalak elemei (a „szóelemek”) viszonylag jól elkülönülnek, viszonylag világos, hogy hol húzódnak a határaik
- a gyök a szóalak elején (bal szélén) áll (kivéve persze az összetett szavakat, igekötősöket, *leg-* stb.)
(a **szótőt** vagy **szótöveket** követi(k) a **toldalék(ok)** – a tő angolul *stem*)

minél inkább elkülönülnek a szóalakokban a szóelemek (tövek és toldalékok), annál inkább **agglutináló**nak nevezik az illető nyelvet; minél kevésbé, annál inkább **flektáló**nak.
pl. flektáló a latin: *vēniō* 'jövök', de *vēnī* 'jöttem'

a szóalak természetete más nyelvtípusokban

aunavuti inuktitut → inuktitut → inuit („eszkimó”) → inuit–aleut

- **inkorporáló (poliszintetikus)** nyelv (és agglutináló)
- nagyobb jelentéstani egységek felépítése „szójellegű”
- *tusaatsiarunnanngittualuujunga*

<i>tusaa</i>	<i>tsiaq</i>	<i>junnaq</i>	<i>nngit</i>	<i>tualuu</i>	<i>junga</i>
hall	jól	tud	nem	nagyon	E1-JELEN

kínai

- **izoláló** nyelv
- a kategoriális különbségek nem ilyen élesek

<i>Zhe-liang</i>	<i>po</i>	<i>che</i>	<i>kai</i>	<i>de</i>	<i>wo</i>	<i>xia</i>	<i>si</i>	<i>le.</i>
ez	rossz	autó	vezet	DE	én	ijed	halál	BEF

a szóelemek elkülöníthetősége szerint

a skála két végpontja:

- **agglutináló** (jól elkülöníthető szóelemek)
- **flektáló** (alig elkülöníthető szóelemek)

a szóalakok jelentéstani funkciója szerint

három nagy csoport (a határaik persze homályosak):

- **izoláló** (szinte csak egyelemű szóalakok vannak, bár összetett szavak ezekben is előfordulnak), pl. kínai, angol
- **toldalékoló** (egy-két gyök + toldalékok), pl. magyar, latin, török
- **poliszintetikus (inkorporáló)** (a mondat egy-két szóalakból áll), pl. eszkimó-aleut nyelvek, néhány észak-amerikai indián nyelv

szótövek, gyökök

- hagyományosan: kötelező, tartalmas elem
- gyök: tovább nem bontható
- **kötött tő (fantomtő):** önállóan nem fordul elő (pl. *for-*, *vegy-*)
- szóalakonként egy van belőle (vagy nem)

toldalékok (affixumok)

- prefixum, szuffixum, infixum, cirkumfixum... szóval valahova rakjuk
- **templátum-** (*template-*) alapú „toldalékolás”
 - héber *xazak* 'megerősödik'; *xizek* 'megerősít'
 - arab *kitab* 'könyv'; *kutub* 'könyvek'
 - Sierra Miwok (penut [Utian], Észak-Kalifornia))
wimki, *wimikk*, *wimmik* 'gurul'
celku, *celukk*, *celluk* 'elmegy'

kétféle (háromféle?) funkció?

- 1 képzés (*derivation*)
- 2 ragozás (*inflection*)
- 3 jelek? (?) – hungarikum!

a „szóalkotás” toldalékai

- hagyományos nevük: **képző** (*derivational affix*)
- új szótári tételt lehet velük alkotni
- ezekkel akotják a tövek a legszorosabb egységet

a „mondatba fűzés” toldalékai

- hagyományos nevük: **rag** (*inflectional affix*)
- nem alkotnak új szótári tételt
- távolabb szoktak lenni a tőtől, mint a képzők
- „nem változtatnak szófajt”

„képzés”

- nem minden töre alkalmazható (nem **produktív**)
- „önálló jelentése” van

„ragozás”

- egy adott osztály minden tövére alkalmazható (**produktív**, **paradigmát** alkot)
- „nincs önálló jelentése”, csak nyelvtani funkciója

kicsinyítő „képző”

- alkot szótári tételt?
- lényegében produktív
- van „önálló jelentése”?

-n (superessivus)

- alkot szótári tételt? (*agyon*, *Pesten*, *látván*)
- lényegében produktív, de nem minden funkciójában
- nincs „önálló jelentése”?

a „jel” fogalma; az összetétel

„jel”

inflexiós toldalék, amely a tőhöz közelebb van, mint az „igazi” ragok

nyelvek közötti eltérések

pl. a „többes szám” egyes nyelvekben ragozásszerű, más nyelvekben inkább képzésszerű (kollektívumképző)

összetétel

- a **lexéma-** (szótáritétel-)alkotás egyik módja
- a **mondattani** lexémaalkotástól csak felületes dolgok különböztetik meg:
 - általában egyetlen hangsúly van, legalábbis a magyarban
 - sorrendi merevség

